KLASİK MANTIKTA KATEGORİLER TEORİSİ

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Kategoriler, isimlendirilmesi mümkün olan çeşitli varlıklar hakkında özsel olarak tasdik edilebilen en genel yüklemlerdir. Bu nedenle tanımlanamazlar; ancak onları kıyas veya özelliklerinden herhangi biri ile tasvir ve örneklerle açıklamak mümkündür. Kategoriler, varlıkların esasta ne çeşit varlık olduğunu ifade ederler. Onlar varlığın veya bir konuya yüklenen yüklemin çeşitli sınıflarıdır.[1]

Kategorilerle ilgili felsefe tarihinde bir çok tartışma yapılmıştır. Mesela Aristoteles (m.ö.384-322)'in kategorilerinin dile mi yoksa varlığa mı ait özelikleri ifade ederek bir sınıflamayı dile getirdiği daima tartışma konusu olmuştur. Ernest von Aster, Aristoteles'in on kategorisinin mantık değil, gramer kategorileri olduğunu ifade eder. Ona göre Aristoteles'in "etkin" ve "edilgin" olarak kabul ettiği kategoriler, gerçekte kategori değildir. Çünkü, bütün objeler etkin ve edilgin değildir. Etkinlik ile edilginlik, bir yandan dil formları, öbür yandan da ruhsal hallerdir. Bunlar, mantıkla değil, bir yandan gramer formları, öbür yandan da belirli varlık gruplarının ruhsal halleriyle ilgilidir.[2] Farabi (870-950) ve Gazali (1058-1111) gibi bazı İslam filozofları kategorileri Aristoteles gibi mantık konuları içinde ele alarak, onları mevcut varlıkların cinsleri olarak kabul etmişlerdir. Ortaçağ filozofları arasında bu anlayışın yaygın olduğunu görüyoruz. Mesela çırak durumunda olan mantıkçıların Aristoteles'in kategorilerini okumakla işe başlamaları gerektiğini ifade eden ortaçağ filozoflarından Petrus Abelardus da, kategorilerin mantık alanına ilişkin olduğunu ifade eder. Ona göre kategoriler girişi, başlangıcı oluştururlar; her şeyin yapısının ne olup olmadığını gösterip, kanıtları doğrulamayı sağlarlar.[3] Kategorilerin mantığın konusu içinde yer almadığını ileri süren filozoflar da olmuştur. Mesela, İbn Sina (980-1037)'ya göre kategoriler mantıktan daha çok metafizik alanla ilgilidir, ancak tanımların yapılabilmesi

* Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, capakibrahim@hotmail.com

[1] H. R. Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı,* Ankara, 1974, s.105; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 38; Necip Taylan, *Mantık Tarihçesi-Problemleri,* İstanbul, 1996, s.85.

[2] Ernest Von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1994, s.110.

[3] Betül Çotuksöken- Saffet Babür, *Ortaçağda Felsefe,* İstanbul, 1993, s. 203.

için yardımcı olurlar;[4] bu nedenle İbn Sina, *en-Necat* adlı eserinde kategorileri tanım teorisi ile birlikte ele almaktadır.[5] Yine son dönem mantıkçılarından olan Ali Sedat (1857-1900)'a göre kategoriler mantığı değil, metafiziği ilgilendirir. Ali Sedat, İslam düşünürlerinden mantığa hücum edenlerin, mantığın bu bölümünü hedef aldıklarını, bu sebeple, daha sonra gelen mantıkçıların bu bölümünü mantık kitaplarından çıkardıklarını ifade etmektedir.[6] Aristoteles'in kategorilerinin varlıkla ilgili olduğu ileri sürülürken, Stoa mantığında kategoriler, zihni olarak kabul edilmiş; İslam mantıkçıları ise Aristoteles'i takip ederek kategorilerin varlıkla ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Kant da kategorilerin metafizik hiçbir mahiyeti olmadığını, onların zihnin ideal ve deneyden önceki apriori formları olduğunu, tecrübelerimizi onlarla elde ettiğimizi zikreder. Ernest von Aster ise hem Aristoteles'in kategorilerini hem de Kant'ın kategorilerini eleştirerek yeni bir takım fikirlerle ortaya çıkmıştır. Aslında bu makalenin sınırları içinde bütün bu kategori anlayışlarını ayrıntılı bir şekilde ele almak mümkün değildir. Biz bu çalışmamızda tespit ettiğimiz kadarı ile Aristoteles, Stoa, İslam Mantıkçıları en son olarak da Kant ve von Aster'in ana hatlarıyla kategori anlayışlarını ele almaya çalışacağız. Bunu yaparken bütün bu kategori anlayışları ile ilgili daha kapsamlı bir çalışmanın gerekliliği inancını taşıyoruz. Bu çalışma ileride yapılacak daha kapsamlı bir çalışmaya az da olsa katkı sağlayabilir umudundayız.

a. Aristoteles'te Kategoriler

Aristoteles, kategorilerin hiçbir bağlantısı olmayan terimler olduğunu ifade eder. Bu terimlerden hiçbiri kendi kendine bir şeyi tasdik veya reddetmez. Tasdik veya red sadece terimler arasında bir bağlantının kurulmasıyla meydana gelir. Kategoriler tasdik veya red ifade etmediklerine göre ne doğru ne de yanlış olurlar. Ona göre kategoriler cevher, nicelik, nitelik, görelik, nerelik, zaman, durum, sahip olma, etki ve edilgi olmak üzere on tanedir.[7] Bu kategorileri sırayla şöyle incelemek mümkündür:

Cevher: Aristoteles, cevheri ilk cevher ve ikinci cevher olmak üzere iki kısma ayırır. Ona göre ilk cevher, "terimin en esaslı, ilk ve belli başlı anlamında ne bir konu hakkında, ne de bir konu içinde tasdik edilmemiş olan şeydir"; at ve insan gibi. İkinci cevher ise, birinci anlamda alınan cevherlerin içinde bulundukları türlere denir. Türlere

[4] Tahir Yaren, *İbn Sina Mantığına Giriş,* Ankara, 1999, s.16; T.j. De Boer, *Makulat Maddesi, İsl. Ans.,* M.E.B., C.7, s. 212.
[5] İbn Sina, *en-Necat,* Mısır, 1938, s. 80; T. Yaren, *a.g.e.,* s.19.
[6] Ali Sedat, *Mizan'ul-Ukul,* İstanbul 1303, s. 4-5; Necati Öner, *a.g.e.,* s. 38.
[7] Aristoteles, *Kategoryalar,* çev. H. R. Atademir, İstanbul 1995, s. 6; *Metafizik,* çev. Ahmet Arslan, İzmir 1985, s. 258.

de bu türlerin cinslerini eklemek gerekir. Mesela; fert olarak insan, insan türünün içine girer ve bu türün cinsi hayvandır.[8]

İkinci cevherler arasında, tür ilk cevhere cinsten daha yakındır. Gerçekte ilk cevherin tabiatı bilinmek istenilirse, onu cinsten daha çok, türle açıklayarak, hakkında daha açık, daha uygun bir bilgi elde etmek mümkündür. Böylece fert olarak alınan insanı bilmek için, onun bir hayvan olduğunu söylemekle daha açık bir bilgi elde edilir. Çünkü ikinci özellik daha genel olduğu halde birincisi fert olarak alınan insana daha hastır. Yine, bir ağacın tabiatını anlamak için onun bir bitki olduğunu söylemekten çok, bir ağaç olduğunu söylemek daha açık bir bilgi elde etmemizi sağlar.[9]

Aristoteles'e göre cevherin bir takım özelikleri vardır:

1. Cevherlerin zıtları/karşıtları yoktur. Mesela, cevher için, fert olarak alınan insan veya fert olarak alınan hayvan için kendi zıddı olmaz. Bu özelik sadece cevhere değil, başka kategorilerin birçoğuna, mesela, niceliğe de aittir. Gerçekte, iki dirsek uzun'un, üç dirsek uzun'un veya on sayısının zıddı yoktur.[10]

Cevher özdeş ve sayıca bir tek kalmakla beraber zıtları kabul eder. Bu nedenle, cevher olmayan bütün başka şeyler arasında, sayıca bir tek olduğu halde zıtları kabul edebilecek bir şey bulmak imkansızdır. Mesela, sayıca bir ve özdeş olan renk, kara ve ak olamaz; özdeş ve sayıca bir tek olan fiil de iyi ve kötü olamaz. Cevher olmayan bütün başka şeyler için de durum böyledir. Fakat cevherin kendisi sayıca bir ve özdeş kalmakla beraber, zıtları almaya elverişlidir. Mesela, fert olarak insan, bir ve aynı olmakla beraber, bazen ak, bazen kara, bazen sıcak, bazen soğuk, bazen iyi, bazen de kötü olabilir.[11]

2. Cevher azalıp çoğalmaz. Aristoteles, bununla bir cevherin başka bir cevherden daha çok veya daha az cevher olduğunu değil, her cevherin, olduğundan daha çok veya daha az olduğunun söylenemeyeceğini kastettiğini ifade ediyor. Mesela, şu insan kendinden veya başka herhangi bir insandan daha çok veya daha az insan olmaz.[12]

Nicelik: Her biri doğası gereği bir ve bireysel bir şey olan iki veya daha fazla tamamlayıcı öğeye bölünebilen şeye nicelik denir.[13] Diğer bir ifade ile nicelik kaç, nice sorularının cevabı olan kategoridir. Mesela, iki dirsek uzun, üç dirsek uzun birer

[8] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 6-7; Averroes, *Middle Commentary on Porphry's Isagoge and on Aristotle's Categoriae,* Cambridge, 1969, s. 37.
[9] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 8-9.
[10] Aristoteles, *a.g.e.,* 13-14.
[11] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 15.
[12] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 14; Averroes, *a.g.e.,* s. 43-44.
[13] Aristoteles, *Metafizik,* s. 270.

niceliktir.[14] Nicelik sürekli ve süreksiz olmak üzere ikiye ayrılır. Sürekli niceliğe çizgi, düzey ve cisim, süreksiz niceliğe ise sayı ve söz örnek verilebilir.[15]

Niceliğin özelikleri şöyle sıralanabilir:

1. Nicelik hiçbir zaman zıtlık kabul etmez. İki dirsek uzun, üç dirsek uzun veya düzey gibi niceliklerin zıtları yoktur.[16]

2. Nicelik azalıp çoğalmaz. İki dirsek uzun örneğinde olduğu gibi, iki dirsek uzun olan bir şey iki dirsek uzun olan başka bir şeyden daha uzun değildir. Sayı da böyledir. Mesela, ne üç, beşin beş olmasından daha çok üç, ne de üç bir başka üçten daha çok üç değildir. Yine bir zamanın bir başka zamandan daha çok olduğu söylenemez.

3. Niceliğe eşitlik veya eşitsizlik yüklenebilir. Mesela, bir şeklin bir şekle eşit olduğu veya olmadığı, bir sayının bir sayıya eşit olduğu veya olmadığı söylenebilir.[17]

Görelik: Görelik bütün varlığı, başka nesnelere bağlı olduğu veya herhangi bir şekilde bir başka şeye taalluk ettiği kabul edilen şeydir. Mesela, "en büyük" dendiğinde bir başka şey göz önünde bulundurularak söylenir. Eğer bir başka büyüklük yoksa bir şeye en büyük denemez. Bir dağ başka bir şeye göre büyüktür, çünkü dağa büyük denilmesi bir şeye göredir. Hal, istidat, duyum, bilim, durum gibi terimler göreliktir. Bütün bu terimlerin varlığı başka şeye bağlı olduklarının söylenmesinden ibarettir; böylece hale bir şeyin hali, bilime bir şeyin bilimi, duruma bir şeyin durumu denilir. Buna göre varlığı başka şeye tabi olduğu veya her hangi bir suretle bir başka şeye taalluk ettiği söylenmekten ibaret olan terimler göreliktir.[18]

Göreliğin özelikleri şöyledir:

1. Görelilerin zıtları olabilir. Mesela, birer görelik olan fazilet, reziletin; bilim, bilimsizliğin zıddıdır. Bununla beraber bütün görelilerin zıddı yoktur: Mesela, iki misli, üç misli gibi görelilerin zıtları yoktur.

2. Göreliler azlık ve çokluk kabul eder. Gerçekte, benzeyen ve benzemeyen; eşit ve eşit olmayan azlık ve çokluğa göre söylenir. Çünkü benzeyene, bir şeye benzeyen; benzemeyene, bir şeye benzemeyen denilir. Yine burada da, bütün göreliler azlık ve çokluğa elverişli değildir; misil hakkında az veya çok misildir denemez.

[14] Aristoteles, *Kategoryalar,* s. 6.
[15] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 17; Averroes, *a.g.e.,* s. 46.
[16] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 21.
[17] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 23-24; Averroes, *a.g.e.,* s. 49-50.
[18] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 25, 6. Bkz. *Metafizik,* s. 274; Averroes, *a.g.e.,* s. 51-52.

3. Bütün göreliler bağlaşımlıdır. Mesela, köle efendinin kölesi; efendi de kölenin efendisidir; daha büyük olan, daha küçüğünden daha büyük; daha küçük olan da daha büyüğünden daha küçüktür.[19]

4. Göreliler arasında zamandaşlık vardır. Mesela, yarım varsa, misil; efendi varsa köle vardır, köle varsa efendi de vardır. Göreliler karşılıklı bir şekilde birbirlerini yok ederler; misil yoksa yarım yoktur; yarım yoksa, misil de yoktur.[20]

Nitelik: Nitelik kendisiyle bir şeyin nasıl olduğu söylenen terimdir, ak, gramerci gibi.[21] Nitelik birçok anlam alan terimlerden biridir. En sık kullanılanları şöyle sıralanabilir:

Niteliğin türlerden birine hal ve istidat adı verilir. Fakat hal, daha çok sürekliliği, duraklılığı ile istidattan farklıdır. Bilimler ve erdemler haldendir. Buna karşılık, sıcaklık ve soğukluk, hastalık ve sağlık gibi kolayca değişebilen niteliklere istidat denir.

İkinci tür nitelik, iyi güreşçilerin veya iyi koşucuların, sağlıklı veya hasta olanların, bir tek kelime ile tabiî bir kabiliyet veya kabiliyetsizliğe göre söylenen her şeyin, sözünü ettiğimiz zaman kullandığımız niteliktir.[22]

Üçüncü tür nitelik, duyguluk niteliklerinden ve duygulanımlardan oluşturulmuştur. Mesela, tatlılık, acılık, ekşilik, sıcaklık, soğukluk, aklık ve karalık bu türden niteliklerdir.[23]

Dördüncü çeşit nitelik her varlığa ait olan doğruluk ve eğrilik gibi bütün hassaları ihtiva eden niteliktir.[24]

Nitelikler arasında zıtlık olabilir. Mesela, adalet adaletsizliğin, karalık aklığın; adaletsiz, adaletlinin, ak da karanın zıddıdır. Ancak nitelikler her zaman zıtlığı kabul etmez; kırmızı, sarı gibi renkler nitelik olsalar da, zıtları yoktur.[25]

Nitelikler çokluk ve azlık kabul ederler. Mesela, ak bir nesne bir başka nesneden daha çok veya daha az ak; adaletli bir şey bir başkasından dana çok veya daha az adaletli olabilir. Ayrıca, nitelik kendi kendine artma kabul eder: ak olan bir nesne daha çok ak olabilir.[26]

Etki: Bir tesir edicinin diğer bir şeye tesir ettiğinde, tesir ediciye ilinti olan haldir. Kesiyor, kırıyor, seviyor, yakıyor gibi.

[19] Aristoteles, *Kategoryalar,* s. 26.
[20] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 30.
[21] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 6,35.
[22] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 35-36.
[23] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 37.
[24] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 40. Bkz. *Metafizik,* s. 272-273; Averroes, *a.g.e.,* s. 59-60.
[25] Aristoteles, *Kategoryalar,* s. 42.
[26] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 42-43.

Edilgi: Bir şeyin başka bir şeyle etkilenmesiyle, ona ilinti olan haldir. Kesiliyor, kırılıyor, seviliyor gibi.[27] Etki ile edilgi zıtlık kabul ederler. Çokluk ve azlığa elverişlidirler. Isıtmak soğutmanın, ısıtılmak soğutulmanın, sevinmek gamlı olmanın zıddıdır. Azlık ve çokluk için de durum böyledir: bir şey az veya çok ısıtabilir, az veya çok ısıtılmış olabilir.[28]

Durum: Bir şeyin bazı parçalarının (cüz) diğer parçalarına veya kendisinin dışında bulunan şeylere göre ilinti olan halidir. Mesela, ayakta durmak, oturmak, yatık olmak gibi.[29]

Zaman: Ne zaman sorusuna cevap olan kategoridir. Bir şeye, bir zamanda bulunmasıyla ilinti olan haldir. Dün, geçen yıl, gelecek hafta gibi zaman ifadeleri bu kategoriyi gösterir.

Nerelik: Nerede sorusuna olan cevaptır. Bir şeye, bir mekanda bulunmasıyla ilinti olan haldir. Mesela, evde, Ankara'da. Iykeion'da, Agora'da gibi.

Sahip olma: Herhangi bir şeye sahip olma, bir şeyin başka bir şeye sahip olması ile ona ilinti olan halidir, ayakkabıları ayağındadır, silahlıdır gibi.[30]

Aristoteles inceleme konusu yaptığımız bu son kategoriler üzerinde ayrıntılı olarak durmamış, bazılarının isimlerini zikrederek birer örnek vermekle yetinmiştir. Aristoteles'ten sonra mantıkçılar kategoriler konusunda genellikle Aristoteles'i takip etmişlerdir. Yukarıda saydığımız on kategori gerek batı ve gerekse İslam dünyasında yazılan mantık kitaplarının bir çoğunda aynen kabul edilmiştir. Zaman zaman ayrıntılarda değişiklikler olmuştur. Düşünce tarihinde, kategoriler meselesini Aristoteles'ten farklı şekilde de ele alan düşünürler de olmuştur. Mesela Stoa mantığında kategoriler dört olarak kabul edilirken, Kant da bunları dört olarak kabul etmekte fakat kabul ettiği her kategoriyi de üçe ayırdığı için sayıları on ikiye çıkmaktadır. Son dönem düşünürlerinde Ernst von Aster da Aristoteles'in kategoriler anlayışını eleştirerek sayısını dört olarak kabul etmekte ve kendisinin ele aldığı kategorilerin Aristoteles ve Kant'ınkinden farklı yönlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

b. Stoa Mantığında Kategoriler

Stoacılar, ıstılah bakımından, Aristoteles'in kategorilerine ilaveler yapmakla beraber, kategorilerin metafizik bakımdan önemi üzerinde ısrarla durmuşlar ve onları varlığın dört türüne irca etmişlerdir. Aristo'ya göre, varlık, birçok manası olan bir şey

[27] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 6; N. Öner, *Klasik Mantık,* s. 41.
[28] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 45-46; Averroes, *a.g.e.,* s. 66.
[29] Aristoteles, a.g.e., s. 6; N. Öner, *a.g.e.,* s. 41.
[30] Aristoteles, *a.g.e.,* s. 6,46; N. Öner, *a.g.e.,* s. 40.

iken, Stoacıların vahdet felsefesine göre, varlık yahut şey (Ti,) her şeyi ihtiva eden bir kavramdır.[31]

Stoalılar Aristoteles'in kategorilerinden ilham almakla beraber, onun kategorilerini eleştirmişlerdir. Aristoteles'in kategorileri her şeyi içine alan en yüksek cinslerdir ve bu cinslerin üzerinde onlardan daha yüksek bir kategori yoktur. Fakat Aristoteles en yüksek cinsin diğer bütün cinsleri içerdiğini açık bir şekilde ifade etmemiştir. Mesela Aristoteles "varlığı" bir kategori olarak düşünmemiştir. Stoalılar bir en yüksek cinsi bu kategorilere eklemişlerdir. Elimize ulaşan metinlerden onların varlık ile bütün kategorileri içeren en yüksek cinsi kastettiklerini görüyoruz. Fakat onlar gerçek/hakiki maddi varlığı tasarlamışlar, gerçek olanla gerçek olmayanın ayrımını yapmak için varlık kategorisini belirsiz olan "bir şey" (Ti) kategorisi ile yer değiştirmişlerdir.

Bu "bir şey" (Ti) nedir? Romalı Stoik Senaca bunu Lucilius'a yazdığı bir mektupta şöyle açıklamaktadır: "en yüksek cins kendisinin üzerinde bir şeyin olmadığı şeydir: şeylerin prensibidir, her şeye egemendir. Stoalılar bu en yüksek üzerine daha yüksek bir cins oluşturmayı istiyorlardı. Stoalıların bazılarına göre birinci cins "bir şey" (quiddam)'dir. Doğada hem var olan hem de var olmayan şeyler bulunur. Doğa hayali olarak var olan kentaurus, canavar vs. gibi ruhun bütün değişik tasarımlarını kapsar; ve doğa bunlara, substansları (cevherleri) olmadığı halde, bir şekil vermiştir."[32] Senaca'nın bu ifadelerinden ilk genel/evrensel kategori olan "quiddam/bir şey"in cismani olan ve cismani olmayan olmak üzere iki kategoriyi içerdiği görülür.[33]

Stoalılar daha tümel (yüksek) kavramlarla da ilgilenmişler ve bu tümel kavramlardan oluşan kategoriler öğretisiyle ilk nominalist ontolojinin temelini atmışlardır.[34] Stoalılara göre tümel kavramların bir varlığı yoktur; bunlar sadece zihinde yer alırlar. Onlar için bütün kategorilerin üzerinde yer alan, onlardan daha yüksek bir cins (kategori) vardır.

Stoalılar genellikle dört çeşit genel cins (general genus/kategori) kabul etmişlerdir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Ti (quiddam; bir şey)

1. Asıl neden (*Substratum*)
2. Nitelik (*Quality*)
3. Durum (*State*)

[31] T.j. De Boer, Makulat Maddesi, s. 211.
[32] Anton Dumitriu, *History of Logic,* C. I., Kent 1977, s. 233; Çiğdem Dürüşken, "Stoa Mantığı", *Felsefe Arkivi,* Sayı 28, İstanbul, 1991, s. 297.
[33] Anton Dumitriu, *a.g.e.,* s. 233; Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 297.
[34] Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 296-297.

4. Durumlar arası bağlantı (*Relation between states*).[35]

Asıl neden: Asıl neden (substratum) kategorisi belirlenmemiş, soyut bir oluş ve bir objenin esas maddesidir. Bu nedenle Stoalıların asıl neden kategorisine "niteliksiz madde" de denir. Skolastik felsefede buna "ilk madde (*materia prima*)" denir. Stoalılar genel madde/cevher ve özel şeylerin (particular things) maddesini birbirinden ayırırlar. Bu ayırt etme Aristoteles kaynaklıdır. Aristoteles'in birinci ve ikinci cevher kabul etmesi gibi, Stoalılar da genel cevher (substans) ve özel cevher olmak üzere iki cevher kabul ederler. Özel cevher (tikelin maddesi) büyüyüp küçüldüğü halde genel olan cevher (tümel madde) "şey"e göre büyüyüp küçülmez. Yani substratum kategorisi miktarı henüz ölçülmemiş maddedir.[36]

Nitelik: Nitelik kategorisi belirsiz bir maddeyi belirli hale getiren bir kategoridir. Nitelikler cevher yardımıyla belirli ve özel şeyler oluştururlar. Yani, Aristoteles'in "eidos"u gibi işlem görürler. Ama, "eidos" cisimsizdir. Oysa Stoalıların nitelik dedikleri kategori cisimlidir.

Durum ve durumlar arası bağlantı: Durum ve durumlar arası bağlantı kategorileri, asıl (essential) olmayan veya şey consepti (kavram) ile tesadüfen ilişkili olan her şeyi içerir. Böylece ölçü/hacim, nitelik, yer, zaman, sahiplik, hareket, aksiyon, özel durum gibi, bir şeyin kavramına esas olarak ya da ârazi olarak bağlı olan kategorilerdir. Aristoteles'in cevheri hariç tutulursa bu kategoriler temelde Aristoteles kategorileriyle paralellik arz ettiği görülür.[37]

Stoalıların bu dört kategorisi arasında karşılıklı bir bağ vardır. Oysa Aristoteles'te kategoriler öz bakımından bağımsızdır. Stoalıların bu düşüncesine göre bir şey aynı zamanda birçok kategoriye ait olabilir. Doğal olarak Aristoteles'in kategoriler sisteminde bu durum olanaksızdır. Stoalılara göre bir şeyi tam bilebilmek için bu dört kategorinin gerektirdiği soruları cevaplandırmak gerekir.[38]

Aristoteles'te on kategori, mutlaklılıkla genel olan cinsleri oluşturur: eylem, yer, zaman, nitelik, nicelik vs. ve böyle olduklarında mantığa aittirler; Stoalılarda ise kategoriler fizikten alınırlar, yukarıda da ifade edildiği gibi dört tanedirler: niteliksiz maddeden başka bir şey olmayan asıl neden (*hypokeimenon*), maddedeki ayrımları belirleyen nitelik (*poion*), varlık tarzı/durum (*pos ekhon*) ve ilişki (*pros ti*). İlk iki kategori gerçek, yani bedenli; son ikisi ise bedensizdir. Birey asıl gerçeklik olarak

[35] Benson Mates, *Stoic logic,* London, 1953, s.18; Anton Dumitriu, *a.g.e.,* s. 233; Jean Brun, *Stoa felsefesi* çev. Medar Atıcı, İstanbul 2003, s. 58; Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 297; T.j. De Boer, Makulat Maddesi**,** s. 211.
[36] Anton Dumitriu, *a.g.e.,* s. 233; Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 297.
[37] Anton Dumitriu, *a.g.e.,* s. 234; Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 298.
[38] Anton Dumitriu, *a.g.e.,* s. 233-234; Çiğdem Dürüşken, a.g.m., s. 298.

kalırken, durum/varlık tarzı ve ilişki dış görünümler, gerçeklik hakkında edinilmiş bakışlardır, ama özgün gerçeklikten kopukturlar.[39]

Stoalıların kategorilerinin dört tane olduğu kabul edilmekle beraber, onların kategori anlayışları hakkında çok da aydınlatıcı bilgi olmadığını ileri süren araştırmacılar da vardır. Mesela, Benson Mates, *Stoic Logic* adlı eserinde Stoalıların kategorileri hakkında aydınlatıcı bilginin çok az olduğunu ifade etmektedir.[40]

c. İslam Mantıkçılarında Kategoriler

Biz bu başlık altında İslam mantıkçılarının görüşlerini yansıtması açısından temelde Farabi, İbn Sina ve Gazali'nin kategorilerle ilgili görüşlerine yer vermeye çalışacağız. Çünkü İslam mantıkçılarının kategoriler konusundaki görüşleri temelde söz konusu filozoflara dayanmaktadır. İslam mantıkçıları kategorileri ele alma konusunda Aristoteles'i takip etmişlerdir.[41] Aristoteles'te olduğu gibi İslam mantıkçıları da üstünde başka cins bulunmayan üstün cinsleri (*el-ecnasu'l-aliyye*) on tane olarak kabul ederler; bunlardan biri cevher, dokuzu ise ilintidir. İlinti olanlar; nicelik, nitelik, görelik (izafet), mekan, zaman, durum, sahip olma, etki ve edilgidir.[42] Kategorileri sıralama da İslam mantıkçıları arasında ufak tefek farklılıklar vardır. Mesela, Farabi, kategorileri sıralamada zamanı mekandan, İbn Sina ise göreliyi nitelikten önce ele alırken[43] Gazali, Aristoteles'in sıralamasını olduğu gibi takip eder. İslam mantıkçılarına göre kategorileri şöyle inceleyebiliriz:

Cevher: Cevher, varlığı kendisini niteleyene bağlı olmayan ve kendi kendine ayakta duran şeydir, insan ve ağaç gibi.[44] Cevher, kendi kendine var olmak bakımından ilintilerden farklıdır. İlintilerin kaybolmasıyla varlığını kaybetmez. Bütün ilintilerin varlığı cevher üzerinde gerçekleşir. Eğer cevher yok olursa, varlığı cevhere bağlı olan ilinti de yok olur.[45] Cevher, kendi nefsiyle kaimdir, herhangi bir mekanda yer almayan

[39] Jean Brun, *a.g.e.,* s. 58.
[40] Benson Mates, *a.g.e.,* s. 18.
[41] T.j. De Boer, Makulat Maddesi, s. 212.
[42] Farabi, *Kategoriler, Islamic Philosophy* içinde, C. 11, Frankfurt, 1999, s. 260, *Peri Hermeneias (Kitabu'l-İbare),* (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990, s. 40; İbn Sina, *en-Necat,* Mısır, 1938, s. 80-81; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961; s.107,313; *Makasıdu'l-Felasife,* (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 48,163; Averros, *Middle Commentary On Porphyry's Isagoge,* (İng. Çev. Herbert A. Davidson), Cambrige, 1969, s. 35. Bkz. Aristoteles, *Organon-I, Kategoryalar,* s. 6, *Organon-V, Topikler, Organon, V, Topikler,* İstanbul, 1996, s. 15,16; Ebi Salt Dani, *Kitabu Takvimu'z-Zihn, Islamic Phylosophy* içinde, c.81, Frankfurt, s. 10; İzmirli, İ. Hakkı, *Felsefe Dersleri*, 1330, s. 76.
[43] İbn Sina, *a.g.e.,* s. 80-81; Aristoteles, *Organon-I, Kategoryalar,* s. 6; Farabi'nin kategoriler sıralaması için bkz. Farabi, *Kategoriler,* s. 289,290. Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı,* İstanbul, 1969-1970, C.2. s. 19; M. Naci Bolay, *Farabi ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı,* İstanbul, 1990, s. 34.
[44] İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık* (çev. Ali Durusoy), *M.Ü.İ.F. Dergisi,* sayı, 13-14-15, İstanbul, 1997, s. 152; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107.
[45] Farabi, *Peri Herneneias (Kitabu'l-İbare),* s. 40.

her varlık cevherdir. Form (suret) ve heyula her hangi bir öznede (mevzuda) yer tutmadıkları için cevherdirler. Cevher, Gazali'ye göre heyula, suret, cisim ve ayırıcı akıl (*el-aklu'l-mufarık*) olmak üzere dört guruba ayrılmaktadır. Heyula, form ve ayırıcı akılın ispatı burhan, cismin ispatı ise gözlem ile olmaktadır.[46]

Cevher ile ilinti arasındaki farkın anlaşılması için renk ve suyun akıcılığı örnek verilebilir. İnsan ve cismin varlığı olmadan renklilikleri söz konusu olamaz. Çünkü insan olmak veya cisim olmak renkliliğe bağlı değildir. Yine su, havaya dönüştüğü zaman akıcılığını kaybeder, fakat mahiyeti değişmez; yani suyun akıcılığını yitirmesi, bir şeyin sıcak ve soğuk olması gibi değildir. Buna göre mahiyetini kaybetmeyen özünü koruyan her şey cevher, değişen şeyler de ilinti olarak kabul edilir.[47]

Farabi ve Gazali, cevherin kısımlarını şöyle sıralarlar: Cevher, "cisim" ve "cisim olmayan"; cisim, "büyüyen (gıdalanan)" ve "büyümeyen (gıdalanmayan)"; büyüyen, "canlı" ve "cansız"; canlı "insan" ve "insan olmayan" sınıflarına ayrılır. Büyümeyen (gıdalanmayan) cisimler grubuna; gök, yıldızlar, dört unsur (*enasır-ı erbaa*) ve bütün madenler girer.[48] Bu sınıflandırmadaki fertler, ferdi cevherler, külliler ise, külli cevherler olarak isimlendirilir.[49]

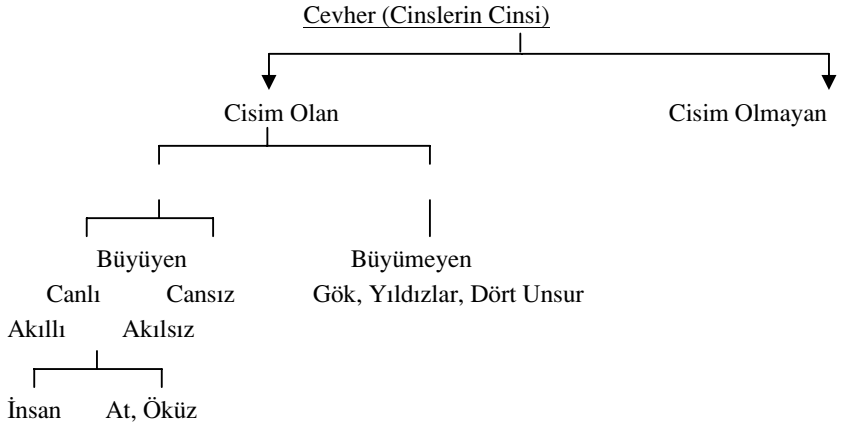

[46] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 143.
[47] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 313.
[48] Bkz. Farabi, *Kategoriler,* s. 260; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 316. *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul,* Mısır, h.1322, C.I, s. 14; *Mihakku'n-Nazar,* (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994, s. 136; *Makasıdu'l-Felasife,* s. 49; M. N. Bolay, *a.g.e.,* s. 34-35.
[49] Farabi, *a.g.e.,* s. 260; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 314; M. N. Bolay, *a.g.e.,* s. 33,35.

(Türlerin Türü)

Farabi ve İbn Sina ilinti ile ilgi herhangi bir ayırıma gitmeden cevherden sonra sırayla diğer kategorileri ele alırken, Gazali, ilintiyi özünün tasavvurunda dışardan bir şeyin tasavvuruna ihtiyaç duymayan ve özünün tasavvurunda dışardan bir şeyin tasavvuruna ihtiyaç duyan ilinti olmak üzere ikiye ayırarak, birincisinin altında nicelik ve niteliği, ikincisini altında ise göreli, mekan, zaman, durum, sahip olma, etki, edilgi kategorilerini ele alır.[50]

Nicelik (*kemmiyet*): Uzunluk, derinlik, zaman gibi ölçme, artma, eksilme ve eşitlik sebebiyle cevhere ilişen bir ilintidir.[51] Bu tür ilinti, tasavvurunda dışardan bir şeye bağlanmaya ihtiyaç duymaz. Fakat kendisi dolayısıyla cevherlerde bölünme meydana gelir. Bir arşın sahibi (zira'), üç arşın sahibi gibi.[52]

Farabi'ye göre nicelik, "kendinden bir parçayla o şeyin bütünü ölçülebilen şeydir."[53] Nitekim buna sayı, çizgi, yüzey/satıh, mekan, zaman, sözler ve kelimeler örnek verilebilir. Bu niceliklerden herhangi birisi ele alınacak olursa, kendisinde birbirine eşit sayılan bölümlerin mevcut olduğu görülür. Başka bir ifade ile beş sayısında olduğu gibi, bir ölçü (ki o da "1"dir) mevcuttur. İşte bu "1" beşi beş defada ölçer, yani onu beşe böler ve böylece bu "beş"i meydana getiren parçalar görülmüş olur. On sayısı da böyledir: Mesela "2" bu sayıyı, beş defada ölçecek veya onu beş bölüme ayıracak ve onu da meydana getiren bir takım cüzlerin bulunduğu anlaşılacaktır.[54]

İslam mantıkçıları Aristoteles'te olduğu gibi niceliği, sürekli (*muttasıl*) ve süreksiz (*munfasıl*) olmak üzere iki kısma ayırırlar.[55]

1. Sürekli nicelikler: Sürekli nicelikler, bölümleri arasında müşterek bir sınır düşünülebilen şeylerdir. Bu müşterek sınır sayesinde, sınırın iki yanında kalan bölümleri birbirine dokunur.[56] Çizgi, nokta, yüzey, cisim, zaman birer sürekli niceliktir.[57]

2. Süreksiz nicelikler: Ortalarında eşit bölümleri için müşterek uç teşkil edecek bir sınır bulunması imkansız olan niceliklerdir. Söz ve sayı gibi.[58] Buna göre ortasında

[50] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 163.
[51] Farabi, *Kategoriler,* s. 261, İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık,* s. 152, *en-Necat,* s. 80; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 163; *Miyaru'l-İlm,* s. 317.
[52] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 163, *Miyaru'l-İlm*, s. 107.
[53] Farabi, *a.g.e.,* s. 261; M. N. Bolay, *a.g.e.,* s. 36.
[54] Farabi, *a.g.e.,* s. 261; Bkz. Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 318; M. N. Bolay, *a.g.e.,* s. 36.
[55] Farabi, *Kategoriler,* s. 263; İbn Sina, *en-Necat,* s. 80; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 166. *Miyaru'l-İlm,* s. 317-318.
[56] Farabi, *a.g.e.,* s. 263.
[57] Bkz. Farabi, *a.g.e.,* s. 262-263; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 166, *Miyaru'l-İlm,* s. 317,318.
[58] Farabi, *a.g.e.,* s. 263; İbn Sina, *en-Necat*, s. 80; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 318.

müşterek bir sınır bulunan her şey sürekli, ortalarında kendilerini ikiye ayıracak ve ayırdığı iki kısım arasında müşterek bir sınır olması imkansız olan şeyler ise süreksiz niceliktir. Süreksiz niceliğe "on" sayısı örnek verilebilir. "On" sayısının iki parçası, mesela "beş" ve "beş" tir. Fakat "on" sayısını meydana getiren iki tane "beş" arasında (mesela çizgide bulunduğu gibi) ortak bir sınır bulmak mümkün değildir.[59]

Nitelik (*keyfiyyet*): Nitelik, "fertlerle ilgili olarak "O nasıldır?" sorusunu soran birisine verilebilecek bir cevaptır" şeklinde tanımlanır. Kısaca nitelik, cisimde sabit olarak bulunan her durumdan ibarettir, beyazlık ve siyahlık gibi.[60] Gazali niteliğe renkler ve şekilleri örnek vererek ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışır.[61]

Farabi'ye göre, bir yüksek cins olan nitelik, dört orta cinse ayrılır. a. Meleke ve hal, b. Tabiî kuvvet ve tabiî kuvvetsizlik, c. İnfiali keyfiyet ve çeşitleri, d. Kemiyet olmak bakımından kemiyette bulunan keyfiyetler.[62] Gazali'ye göre nitelik, tasavvurunda dışardan bir şeye ihtiyaç duymaz ve kendisi dolayısıyla cevherlerde bir bölünme de meydana gelmez; renk, tat, koku, sertlik, kuruluk, sıcaklık, soğukluk gibi duyu ile idrak edilen duyumlar (*mahsusat*) ve olgunluğa (*kemal*) yatkın olmak veya olmamak, sağlıklı olmak-olmamak, güçlü olmak, zayıf ve hasta olmak gibi duyularla idrak edilmeyen, duyuların dışında başka bir şeyle idrak edilen niteliksel ilintiler gibidir.[63]

İbn Sina, keyfiyetleri duyularla algılanan ve duyularla algılanmayan şeklinde bir ayrıma gider. Ayrıca İbn Sina, Farabi'nin dört orta cins olarak ele aldığı keyfiyetlerin sadece ikisini yani tabiî kabiliyet (kuvvet) ve tabiî kabiliyetsizlik (kuvvetsizlik) ile meleke ve hal'ı ele alır.[64] İbn Sina'daki niceliklerle ilgili ayrıma Gazali'de de rastlamaktayız. İbn Sina ve Gazali'nin bu ayrımını Farabi, infiali keyfiyetler ve infialler grubu içerisinde ele alır. Bazı mantıkçılar, ayrıca niteliği, niceliğin ne olduğu yönüyle "nicelikle özelleşen" ve "nicelikle özelleşmeyen" şeklinde ikiye ayırarak, birincisine; "yüzeyin dörtgen", "çizginin düz" ve "sayının tek ve çift" olmasını örnek verir. Nicelikle özelleşmeyen nitelik ise; "duyularla kavranan (*mahsus*)" ve "duyularla kavranamayan (*gayri mahsus*)" şeklinde ikiye ayrılır.[65]

Göreli (*İzafet*): "Biri diğerine kıyas ile söylenen iki şey arasında ayniyle ve kendisiyle vaki bir nisbettir."[66] Diğer bir ifade ile babalık, kardeşlik, evlatlık, komşuluk,

[59] Farabi, *a.g.e.,* s.263; M. N. Bolay, *a.g.e.,* s. 38. Ayrıca bkz. *Miyaru'l-İlm,* s. 318.
[60] Farabi, *Kategoriler,* s. 266; İbn Sina, *a.g.e.,* s. 81; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. s. 107,319.
[61] Bkz. Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 168-169.
[62] Farabi, *Kategoriler,* s. 266
[63] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s.163.
[64] İbn Sina, *a.g.e.,* s. 81.
[65] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 319-320. Bkz. İbn Sina, *a.g.e.,* s. 81.
[66] Farabi, *a.g.e.,* s. 269.

arkadaşlık, paralellik, sağında ve solunda bulunma şeklinde karşıtların bulunmasından dolayı cevherde meydana gelen ilintidir.[67] Yani varlığı bir başka şeye kıyasla olan niteliktir.[68] Mesela, babalık vasfı; karşısında evlatlık bulunmadan, babaya ait bir özelik olamaz.[69] Göreliye iki kat, yarım, çocuk, baba gibi örnekler verilebilir.[70] Göreli kategorisi "O, onun nesidir?" sorusuna verilen cevapta bulunur.[71]

Gazali'ye göre görelik, cevher ve arazda meydana gelir ve izafe edildiği kategorilere nisbetle bir takım kısımlara ayrılır:

Cevhere nisbetine; baba ve çocuk, efendi ve köle vb.

Niceliğe nisbetine; küçük ve büyük, az ve çok, yarım ve tam vb.

Niteliğe nisbetine; meleke ve hal, his ve mahsus, ilim ve malum.

Mekana nisbetine; yukarı ve aşağı, üst ve alt, sağ ve sol.

Zamana nisbetine göre ise; hızlı ve yavaş, önce ve sonra gibi örnekler verilebilir.[72]

Gazali, göreliyi bir de şu kısımlara ayırmaktadır:

1. İzafe edilenlerin ikisinin isimlerinin değişmesi; baba ve çocuk, efendi ve köle gibi.

2. İsimleri bir birine uygun olanlar; kardeşin kardeşle, arkadaşın arkadaşla ve komşunun komşuyla olması gibi.

3. İsmin kökünün değişmesi ve türevlerinin değişmemesi; malik ve memluk, alim ve malum gibi.

Muzaf olmadığı zaman, göreli gerçekleşmez, "baba" insandır ancak o, insan olması itibariyle muzaf değildir, çünkü onun izafetine delalet eden baba lafzıdır. İzafete lafzın delalet etmesi, iki yönden uygun olmalıdır; yani "baba, çocuk için babadır" ve "çocuk, baba için çocuktur." Eğer "baba" insanın babasıdır denirse, insan çocuk için insandır demek mümkün değildir.[73] Görelide ittihadın gözetilmesi gerekir. İki izafe edilenden biri daha muhassal olarak bilindiğinde, diğerinin de aynı şekilde bilinmesi izafetin özeliklerindendir; onlardan birinin varlığı diğerinden önce veya sonra değil, onun varlığıyla birlikte olur.[74]

Mekan: Mekan, altta ve üstte olması şeklinde nesnenin bir mekanda bulunması[75] ya da cevherin, kendisinde bulunduğu mekana nisbet edilmesidir. Mekan, "O

[67] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 164. Bkz. Ebu Salt Dani, *a.g.e.,* s. 11.
[68] Farabi, *Kategoriler,* s. 269; İbn Sina, *a.g.e.,* s. 80-81; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 320.
[69] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 164; *Miyaru'l-İlm,* s. 320.
[70] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107.
[71] N. Keklik, *a.g.e.,* C.2, s. 39.
[72] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 321.
[73] A.g.e., s.322. Bkz. Farabi, *Kategoriler,* s. 270.
[74] Gazali, *a.g.e.,* s.323.
[75] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 164.

nerededir?" sorusunun cevabı olarak da tarif edilebilir. Mesela "Zeyd nerededir?" sorusuna, "O evdedir, çarşıdadır" vs. şeklinde cevap verilir.[76] Mekan kategorisi, bir cismin kendi mekanına olan nisbeti, bağlılığıdır. Fakat bu, ne bizzat mekanın kendisidir ne de mekan ve cisimden mürekkeptir.[77]

Gazali'ye göre, bütün cisimler bir mekandadır, ancak bunlardan bazıları açıkça bilinir; insan, tek bir alem gibi. Diğer bazılarının mekanı ise te'vil ile bilinir; bütün alemin mekanının bilinmesi gibi.[78]

Farabi de olduğu gibi Gazali'de de mekanın iki türü vardır: Bizzat bir yerde olan şeyin mekanı ve izafet ile bir yerde olan şeyin mekanı.

a. Bizatihi Mekan: evdedir, çarşıdadır, vs.

b. İzafi Mekan: yukarıda, aşağıda, sağda, solda, etrafta ve ortada, arasında, arkasında, yanında, beraber, üstünde vs.[79]

Bu ayrım göz önünde bulundurulduğunda, bir cismin bulunduğu cüz'i mekan, onun zati mekanıdır, gerçekte mekan olmayan fakat bir başka varlığa nisbetle söylenen şey de izafi mekan olmaktadır.

Zaman: Zaman, "Ne zaman?" sorusunun cevabı olarak söylenen şeydir.[80] Yani nesnenin dün, önceki yıl, bugün gibi, bir zamanda bulunmasıdır.[81] Farabi zaman kategorisini, "bir şeyin belirli bir zamana taallukudur"[82] şeklinde tanımlar. İbn Sina'ya göre ise zaman, geçmişte, gelecekte veya belli bir zaman içinde bulunmayı ifade eden yüklemdir.[83]

Zaman; şimdi, geçmiş veya gelecekte olması bakımından tanımlanır. Bu tanımlama ya dün, dünden önce, yarın, gelecek yıl, yüz seneye kadar gibi meşhur isimlerle ya da sahabe dönemi, hicret vakti gibi şimdiye kadar bilinen hadiselerle olur.[84] Ayrıca, meydana gelen bir hadisenin "birinci" ve "ikinci" olmak üzere iki tane zamanı vardır. Mesela, savaşın filan sene, filan ay, filan gün saat altıda olmasında, "saat altı" ifadesi "birinci" zamandır. Yani asıl zaman "şu saatlerde" dediğimiz zamandır. "İkinci" zamanı ise filan senenin, filan ayının, filan günü vs., den ibarettir.[85]

[76] Farabi, *Kategoriler,* s. 290; İbn Sina, *en-Necat,* s. 81; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107,323.
[77] Farabi, *a.g.e.,* s. 290; İbn Sina, *a.g.e.,* s. 81.
[78] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 323.
[79] A.g.e., s. 324; Bkz. Farabi, *a.g.e.,* s. 291.
[80] Gazali, *a.g.e.,* s. 324.
[81] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 164. Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107.
[82] Farabi, *a.g.e.,* s. 289.
[83] İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık,* s. 153; İbn Sina, *en-Necat,* 81.
[84] Gazali, *a.g.e.,* s. 324.
[85] Bkz. Farabi, *a.g.e.,* s. 289,290; Gazali, *a.g.e.,* s. 325,326.

Durum (*vaz'*): Durum, oturuyor, uzanıyor, ayakta, yaslanmış, yatmıştır gibi cismin bazı parçalarının diğer parçaları ile olan ilişkisidir.[86] Farabi durumu, "belirli (mahdud) bir cismin cüzlerinin, içinde bulundukları belirli bir mekanın bölümlerine müsavi veya uygun olmasıdır"[87] şeklinde tanımlamaktadır. Böyle bir hal ise her cisimde mevcuttur. Çünkü her cismin belli bir durumda mekanı vardır. Mesela, bilindiği gibi insan, durum kategorisinde çeşitli durumlara sahip olabilir; durmak, oturmak, dikilmek, yaslanmak, sırtüstü yatmak gibi. İşte bu durumlarda insanın başı, sırtı, omuzları gibi organlarından her biri ya kendisine uygun yahut da ona müsavi olan bir mekan parçasında bu adı geçen durumlardan birinde bulunur.[88]

Gazali'ye göre, insan yürüdüğü zaman, onun durumu değil, üzerinde olduğu mekan değişir, çünkü durum, mekanın değişmesi değildir. Ona göre bazen durum, cismin kendi zatına nisbetle olur, insanın cüzleri gibi. Bazen de başka bir cisme izafet ile olur, orta, sağ, alt, üst ve diğer yönler bakımından izafetin kendisinde sabit olduğu mekan böyledir. Böylece, durum hem zat ile hem de izafet ile meydana gelmektedir. Fakat zatı itibariyle durumu olmayan şeyin, izafet ile durumu olmaz. Ayrıca durum, bazen ilk özel mekanına (birinci mekan), bazen de kendisi ve kendisinin çevresindekiler arasında müşterek olan ikinci mekana nisbetle olur. Çünkü her insan için hem kendisi hem de çevresindeki şeyler bakımından bir mekanı vardır.[89]

Sahip olma: Nesnenin, yer değiştirmesi ile içinde yer alan şeyin de yer değiştirmesidir. İnsanın sarıklı, giyinik, ayakkabılı olması veya atın semerli ve gemli olması böyledir. Atın veya insanın yer değiştirmesi ile kendileriyle bulunan şeyler de yer değiştirir. Eğer bir nesne bir nesneyi kuşatmıyor fakat onun yer değiştirmesi ile değişiyorsa kuşatan, kuşatılan nesnenin mülkü değildir. Mesela, giysisini başının üstünde taşıyan, giyinik değildir. Bir nesne bir nesneyi kuşatıyor fakat onun yer değiştirmesi ile yer değiştirmiyorsa yer değiştirmeyen, yer değiştirenin mülkü değildir. Ev, insanı; kap, suyu kuşatır, fakat ikisi de kendilerini kuşatan şeyin yer değiştirmesi ile yer değiştirmez.[90]

Sahip olma ikiye ayrılır:

a. Tabii sahip olma: canlının derisi ve kaplumbağanın kabuğu gibi.

b. İradi sahip olma: insanın gömleğinin olması gibi.

---

[86] İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık,* s. 153; İbn Sina, *en-Necat*, 81-82; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s.164; *Miyaru'l-İlm,* s.107.

[87] Farabi, *a.g.e.,* s. 291.

[88] A.g.e., a.y. Bkz. Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 325.

[89] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 326.

[90] Farabi, *Kategoriler,* s. 292; İbn Sina, *en-Necat,* s. 82; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 164; *Miyaru'l-İlm,* s. 326-327.

Bir kova içinde suyun bulunması kovanın suya sahip olduğunu göstermez. Çünkü kova, suyun intikal ettirilmesiyle intikal etmez tersine su, kovanın intikaliyle yer değiştirmektedir.[91] Gazali'ye göre suyun kovada taşınması, sahip olma kategorisine değil, mekan kategorisine girer.[92]

Etki: Başkasına etki ederken, nesnenin etken (fail) olmasıdır; yanma eylemi esnasında ateşin yakıcı ve sıcak olması, yakıyor, kesiyor gibi.[93] Diğer bir ifade ile etki, cevherde mevcut olan şeyin kendisinin dışında olan bir şeye etki yoluyla nispet edilmesidir.[94] Etki kategorisinin var olabilmesi için her şeyden önce etkilenebilen bir şeyin olması gerekir.[95]

Gazali, varlığın sebeplerine inanan bir kimseye göre, kardaki soğukluğu, ateşteki sıcaklığı, eşyadaki kesilmeyi meydana getiren bir sebebin var olduğunu ifade eder. Sebep yönüyle olan bu nisbet, etki olarak isimlendirilir. Çünkü "ısıtıyor, soğutuyor" dendiği zaman, "ısıtıyor"un anlamı ısıtma, "soğutuyor"un anlamı ise soğutma fiilini gerçekleştirmektir. Böyle biri, iradesi olmayan her şeyin fiilini mecazi olarak gördüğü için, bunların etki olarak isimlendirilmelerinin mecazi olduğunu kabul eder. Fakat bu durum onun "onu ateş ısıttı" sözünü inkar etmesini gerektirmez.[96]

Edilgi: Edilgi, etkinin karşıtıdır yani suyun ısınması, soğuması, siyahlaşması ve beyazlaşması gibi nesnenin sürekli başka bir şeyden etkileniyor olmasıdır. Isınma, ısıdan, siyahlaşma da siyahtan farklıdır. Çünkü ısı ve siyahlık tasavvurunda başka şeye bağlanmaya ihtiyaç duymayan niteliklerdendir.[97] Edilgi, bir cevherin bir şeyden başka bir şeye veya bir halden başka bir hal'e geçmesi şeklinde gerçekleşir.[98] Her edilginin mutlaka bir faili vardır. Her "ısıtılan" ve "soğutulan" şeyin inanan bir kimseye göre, zorunlu olarak bir "ısıtanı" ve "soğutanı" vardır.[99]

Kısacası, edilgi değişiklik demektir. etkilenme ve değişimin olması, nesnenin bir durumdan başka bir duruma intikal etmesidir.[100] Mesela, sıcaklığın artması ve eksilmesi,[101] saçın siyahlıktan beyazlığa dönüşmesi birer etkilenmedir. Saçın siyahlıktan beyazlığa dönüşmesi, büyüklerde tedrici olarak meydana gelir. Suyun soğukluktan

[91] Bkz. Farabi, *a.g.e.,* s. 292; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 327.
[92] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 327.
[93] Bkz. İbn Sina, *a.g.e.,* s. 82; *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık,* s. 153; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 165;
[94] Farabi, *a.g.e.,* s. 293; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 327; *Makasıdu'l-Felasife,* s. 170.
[95] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 170.
[96] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 327.
[97] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 165. Bkz. İbn Sina, *en-Necat,* s. 82.
[98] Farabi, *a.g.e.*, s. 292.
[99] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 327.
[100] Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 165; *Miyaru'l-İlm,* s. 328.
[101] Farabi, *a.g.e.,* s. 292; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 165;

sıcaklığa dönüşmesi de bir etkilenmedir. Su ısıtıldığı zaman, kendisindeki soğukluk yavaş yavaş azalır ve soğuk ile sıcak suyun bir araya gelmesiyle sudaki soğukluk sıcaklığa dönüşür. Ancak suyun ısıtılma işlemi her durdurulduğunda onun sıcaklığı ve soğukluğu kendisinden önceki ve sonraki durumdan farklı olur, yani ısıtılma işlemi boyunca istikrarlı bir durumu olmaz. Cisimde istikrar varsa, sıcaklık artıp eksilmiyorsa, cisim ısı ile nitelenir ve edilgen olmaz.[102] Edilgiye, yakılıyor, kesiliyor gibi örnekler de verilebilir.[103]

Yukarıda zikredilen on kategori üstün cinslerdir, bunların tanımla bilinmeleri mümkün değildir. Çünkü bunlardan daha genel bir cins yoktur.[104] Bu on kategori bir tek şahısta toplanabilir: Mesela, fakih, filan kişidir (*cevher*), uzundur (*nicelik*), esmerdir (*nitelik*), filanın çocuğudur (*göreli*), oturuyor (*durum*), evindedir (*mekan*), şu senede (*zaman*), öğretiyor (*etki*), öğreniyor (*edilgi*), ipek elbiselidir (*sahip olma*).[105]

Cevher dışındaki dokuz kategori, fiziksel nesnelerin değişebilen özeliklerini ifade eder. Mesela, bir insan zaman içinde yaşlanacak, boyu, kilosu, yaptığı iş değişecek, ama o insan aynı kişi olarak kalacaktır.[106] O insanın aynı kişi olarak kalması cevher, yaş, boy, kilo gibi özeliklerinin değişmesi ise ilintiyi ifade eder. Bu durum söz konusu dokuz kategorinin, fiziksel nesnelerin değişebilen, gelip-geçici, özeliklerini ifade etmeye yaradığını göstermektedir.[107]

Kategoriler, mevcut varlıkların cinsleridir. Bunlara delalet eden lafızlar, onların zihindeki izleri sebebiyle olur. Yani nefiste suretlerinin sabit olmasıyla bunlar ilim haline gelir ve bir şey bu kategorilerden birine dahil olmadıkça bilinmez.[108]

d. Kant ve Ernest von Aster'a Göre Kategoriler

Kant'ın (öl. 1804) kategori anlayışı Aristoteles, Stoa ve İslam mantıkçılarının anlayışından farklıdır. Aristoteles'e göre, kategoriler varlığa ait iken, Kant'a göre müdrikenin a priori kalıplarıdır ve zihne aittirler. Bunlar zihinde tecrübeden önce mevcutturlar ve bilgi sadece bunlarla elde edilir.[109]

Kant'a göre kategoriler sistemi saf aklın her nesnenin tüm ele alınışlarını sistematik kılark, her metafizik düşünce araştırmasının nasıl ve hangi noktalar aracılığıyla yapılması gerektiği konusunda, kendisinde şüphe edilmeyecek bir talimat ya

[102] Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 328, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 165.
[103] İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık,* s. 153; İbn Sina, *en-Necat,* s. 82; Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 107.
[104] Bkz. Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* s. 170.
[105] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 108. Bkz. Averroes, *a.g.e.,* s. 35; İ.Hakkı İzmirli, *a.g.e.,* s. 77.
[106] Gazali, *el-Mustasfa I,* s. 15, *Mihakku'n-Nazar,* s. 137.
[107] Şafak Ural, *Temel Mantık,* İstanbul, 1985, s. 30; Necip Taylan, *a.g.e.,* s. 85.
[108] Gazali, *Miyaru'l-İlm,* s. 108.
[109] N. Öner, *Klasik Mantık,* s. 41; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü,* Ankara, 1984, s. 107.

da ipucu verir.[110] Kategorilerin gördüğü iş, deney verilerini birbirine bağlamak, birleştirmektir, bir sentezdir.[111] Ona göre kategoriler, nicelik, nitelik, görelik ve modalite olmak üzere dört kısma ayrılır. Bunlar da kendi aralarında üçer kısma ayrılırlar, böylece on iki kategori elde edilmiş olur.

Niceliğe göre: birlik, çokluk, tümlük (bütünlük).

Niteliğine göre: gerçeklik, olumsuzluk, sınırlılık.

İlişkilerine göre (görelik): töz (cevher ve ilinti), neden (nedensellik ve bağımlılık), birliktelik (ortaklık veya karşılıklı eylem).

Kipliğine göre: olanak (imkan ve imkansızlık), varoluş (varolma ve varolmama), zorunluluk (zorunluluk ve olumsallık).[112]

Kant, Aristoteles'in, dogmatikler ve rasyonalistler tarafından benimsenmiş "kategoriler, mantığın esas mefhumlarıdır" şeklindeki görüşüne karşı çıkmış, onun kategoriler anlayışından farklı kategoriler ortaya koymuştur. Kant'a göre düşünmek, eşyayı tertip etmek faaliyetidir, bu nedenle kategorilerin metafizik hiçbir mahiyeti yoktur, aksine onlar zihnin ideal ve deneyden önceki apriori formlarıdır, biz tecrübemizi onlarla yaparız. Zihindeki ana mefhumlar, nesnelerde mevcut değildir. Çünkü biz dış dünyayı yani alemi bir takım nitelikleri olan objeler olarak kavrarız. "Bu niçin böyledir?" sorusuna Aristoteles; "eşyanın mahiyeti öyledir de ondan" derken, Kant "zihnimizin yapısı bizi evreni, dış dünyayı öyle anlamaya sevk ediyor da onun için" şeklinde cevap verir.[113]

Aristoteles'in kategorileri objenin bünyesini aksettirir; eşya, kategorilerin kendisini gösterdiği şekildedir. Halbuki Kant için kategoriler sadece düşünmenin formlarıdır. Ona göre, biz eşyanın kendisinin nasıl olduğunu bilemeyiz, objeleri ancak zihnimizin formları olan kategorilere göre düşünmeğe mecbur kalırız.[114] Aristoteles'te kategoriler hem varlığın hem düşüncenin özelikleri oldukları halde, Kant'ta yalnız düşüncenin özelikleridir.[115]

Kant'tan sona kategorileri inceleme konusu yapan Ernest von Aster, kategorilerle ilgili her objeye dört soru sorulabileceğini ve bu sorulara verilecek cevapların da kategorileri oluşturacağını ifade eder. Ona göre ilk önce bir objeyi hangi kavram ya da

[110] Immanual Kant, *Prolegomena,* (çev. İonna Kuçuradi – Yusuf Örnek), Ankara, 1995, s. 77.
[111] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi,* İstanbul, 1999, s. 355
[112] Immanual Kant, *a.g.e.,* s. 54; *Pratik Usun Eleştirisi,* (çev. İsmet Zeki Eyuboğlu), İstanbul, 1994, s. 111; Bkz. Bertrand Russell, *Batı Felsefe Tarihi* (çev. Muammer Sencer) İstanbul, 2000, s. 53; N. Öner, *a.g.e.,* s. 41,42; N. Taylan, *a.g.e.,* s. 89,90. S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü,* Ankara, 1990, s. 128-129; Bedia Akarsu, *a.g.e.,* s. 106-107.
[113] N. Taylan, *a.g.e.,* s. 89.
[114] Ernest Von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1943, s. 160.
[115] Bedia Akarsu, *a.g.e.,* s. 107.

kavramlar altına koyabileceğimizi sorabiliriz. Çünkü kavramlar altına konamayacak hiçbir obje yoktur. Daha sonra bu objenin ne gibi nitelikleri olduğu sorulabilir. Nitelikleri olmayan hiçbir obje yoktur, nitelikleri olmayan bir obje bir hiç olur. Üçüncü olarak, her obje karşısında bu objenin başka objelerle ne gibi bir bağıntısı olduğu sorulabilir. Her objenin başka bir objeyle bir mekan-zaman bağıntısı vardır. Son olarak da her obje karşısında bu objenin var mı?, yok mu? olduğu sorusu sorulabilir.[116]

Böylece yüklem, altına konunun girdiği bir kavram, konuya yüklenen bir nitelik, iki ya da daha çok obje arasındaki bir bağıntı, objenin var olduğu ya da olmadığına ilişkin bir ifade olabilir.[117] Buna göre Ernest von Aster, Aristoteles gibi on değil, dört kategori kabul etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Aster'e göre Aristoteles'in on kategorisi, gerçekte mantık kategorileri değil, gramer kategorileridir. Örneğin Aristoteles'in "etkin" ve "edilgin" olarak kabul ettiği kategoriler, gerçekte kategori değildir. Çünkü, bütün objeler etkin ve edilgin değildir. Etkinlik ile edilginlik, bir yandan dil formları, öbür yandan da ruhsal hallerdir. Her obje, nitelikleri bulunduğu gibi, etkin ve edilgin olamaz; ancak ruhsal bir hayatı olanlar etkin ve edilgin olabilir. Buna göre etkin ve edilginlik, mantıkla ilgili değil, bir yandan gramer formları, öbür yandan da belirli varlık gruplarının ruhsal halleriyle ilgilidir.[118] Aster ayrıca Kant'ın kategorilerine de değinerek ondan farklı düşündüğü yerleri irdeler.[119] Yani Aster kategoriler konusunda Aristoteles'ten faklı düşündüğü gibi Kant'tan da farklı düşünmektedir.

Sonuç

Mantık tarihine baktığımızda Aristoteles'in kategorilerinin bir çok batı ve İslam filozofu tarafında kabul edildiğini görürüz. Ancak bazı filozoflar Aristoteles'in kategorilerini olduğu gibi kabul ederken, bazıları da Aristoteles'in eksik bıraktığı noktaları tamamlamışlardır. Aristoteles'in kategorileri varlıkla ilgilidir, bu kategorileri kabul eden Müslüman filozoflar da onların varlıkla ilgili olduğunu ifade ederek, Aristoteles'in eksik bıraktığı kısımları açıklama çabası içerisinde olmuşlardır. Ancak kategorileri Aristoteles gibi kabul etmeyenler olduğu gibi onların varlıkla ilgili olmadığını ileri süren filozoflar da olmuştur. Nitekim Stoa mantığında, Aristoteles gibi on değil, dört kategori kabul edilir. Stoalılara göre genel kavramların bir varlığı yoktur; bunlar sadece zihinde yer alırlar. Son dönem mantıkçılarından olan Kant ve von Aster'in de kategoriler konusunda Aristoteles, Stoa ve İslam mantıkçılarından farklı

[116] Ernest von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1994, s. 108.
[117] Ernest von Aster, *a.g.e.,* s. 109.
[118] Ernest von Aster, *a.g.e.,* s. 110.
[119] Bkz. Ernest von. Aster, *a.g.e.,* s. 112-120.

düşündüklerini görüyoruz. Kant dört kategori kabul edip bunların her birini üçe ayırıp, toplam on iki kategori kabul ederken Aster, Stoa mantıkçılarında olduğu gibi sadece dört kategori kabul etmektedir. Kategorilerin sayısı, varlığa mı yoksa zihne mi ait olduklarının yanı sıra, mantığın mı yoksa metafiziğin mi konusu oldukları da filozoflar tarafından tartışılmıştır. Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda kategorilerin değişmez bir listesinin olmadığı sayılarının filozoflara göre değiştiği, felsefede genel olarak kategorilerden temel yüklem/kavramların anlaşıldığını görülür.

KAYNAKLAR

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü,* Ankara, 1984.
Ali Sedat, *Mizan'ul-Ukul,* İstanbul 1303.
Aristoteles, *Kategoryalar,* çev. H. R. Atademir, İstanbul 1995.
Aristoteles, *Metafizik,* çev. Ahmet Arslan, İzmir 1985.
Aristoteles, *Topikler,* İstanbul, 1996.
Atademir, H. R., *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı,* Ankara, 1974.
Averroes, *Middle Commentary on Porphry's Isagoge and on Aristotle's Categoriae,* Cambridge, 1969.
Bolay, M. Naci, *Farabi ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı,* İstanbul, 1990.
Bolay,S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü,* Ankara, 1990.
Brun, Jean, *Stoa felsefesi* çev. Medar Atıcı, İstanbul 2003.
Çotuksöken, Betül - Saffet Babür, *Ortaçağda Felsefe,* İstanbul, 1993.
Dumitriu, Anton, *History of Logic,* C. I., Kent 1977.
Dürüşken,Çiğdem, "Stoa Mantığı", *Felsefe Arkivi,* Sayı 28, İstanbul, 1991.
Farabi, *Kategoriler, Islamic Philosophy* içinde, C. 11, Frankfurt, 1999.
Farabi, *Peri Hermeneias (Kitabu'l-İbare),* (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990.
Gazali, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul,* Mısır, h.1322, C.I, s. 14;
Gazali, *Makasıdu'l-Felasife,* (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961.
Gazali, *Mihakku'n-Nazar,* (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994.
Gazali, *Miyaru'l-İlm,* nşr. Süleyman Dünya, Kahire, 1961.
Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi,* İstanbul, 1999.
İbn Sina, *el-Mûcezü-Sağir fi'l-Mantık* çev. Ali Durusoy, *M.Ü.İ.F. Dergisi,* sayı, 13-14-15, İstanbul, 1997.
İbn Sina, *en-Necat,* Mısır, 1938.
Kant, Immanual, *Pratik Usun Eleştirisi,* çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, İstanbul, 1994.
Kant, Immanual, *Prolegomena,* çev. İonna Kuçuradi – Yusuf Örnek, Ankara, 1995.
Mates, Benson, *Stoic logic,* London, 1953.
Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı,* C.2, İstanbul, 1969-1970.
Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996.
Russell, Bertrand, *Batı Felsefe Tarihi* çev. Muammer Sencer İstanbul, 2000.
Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi-Problemleri,* İstanbul, 1996.
von Aster, Ernest, *Bilgi Teorisi ve Mantık,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1994.
von Aster, Ernest, *Bilgi Teorisi ve Mantık,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1994.
von Aster, Ernest, *Felsefe Tarihi Dersleri,* çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1943.
Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş,* Ankara, 1999.

Abstract: ***Categories in Classical Logic***

This study examines classical logicians' approaches to categories. The problem of categories has always been an issue of discussions through the history of philosophy. Aristotle was one of the earliest who discussed the categories. The discussion of the issue has continued after him. For example, Stoic and Islamic philosophers discussed the categories and put forward some new approaches. In this article Aristotle, Stoic philosophers, Islamic Philosopher, Kant and Ernest von Aster's approaches to the categories will be discussed. Some philosophers, such as Aristotle and Islamic philosophers, consider categories as that which are related to existence. On the other hand, for Stoics and Kant, categories are not related to existence but related to mind.

Keywords: logic, category, substance, quantity, quality, relation, place, time, position.